

Theoretical Sources of Literary Criticism of Afghanistan

Noormohamad Noorniya¹, Ahmad Razi², Alireza Nikooyi³

Abstract

This research examines the state of contemporary literary criticism in Afghanistan, aiming to identify and introduce its theoretical sources over the past century. Using a descriptive-analytical method and historical approach, this study reveals that literary criticism in Afghanistan has lacked theoretical support, with many practical critiques demonstrating inconsistencies in text analysis according to contemporary literary criticism principles. Theoretical sources of literary criticism have been acquired through oral and written channels, with literary associations and universities playing significant roles in translation and publication of papers and books. The influence of Russian, Western, and Iranian theorists on Afghan literary criticism is evident, though challenges persist in understanding, introducing, and applying these theories. Research findings indicate that the majority of literary critiques in Afghanistan adhere to a traditional approach. This study underscores the importance of establishing a theoretical framework to advance literary criticism and provides an overview of key critics and impactful critiques. It also examines the roles of universities, associations, and the press in this process, highlighting that critical discourse in the country remains limited. This research aims to elucidate the state of critical discourse in Afghanistan and, by introducing key literary critics and influential critiques, to portray the landscape of literary criticism in Afghanistan.

Keywords: Literary Criticism, Literary Theories, Afghanistan, Critical Discourse, Literary Critics.

Received: 6 October 2024 :: Revised: 20 February 2025
Accepted: 14 May 2025 :: Published Online: 21 August 2025

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.
E-mail: noornoormia@gmail.com <https://orcid.org/0009-0007-4257-6242>
2. Professor at the Department of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran. (Corresponding author)
E-mail: razi@guilan.ac.ir <https://orcid.org/0000-0003-3192-6087>
3. Associate Professor at the Department of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.
E-mail: nikouei@guilan.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-8428-5389>

How to cite this article:

Noorniya, N., Razi, A., & Nikooyi, A. (2025). Theoretical sources of literary criticism of Afghanistan. *New Literary Studies*, 58(1), 45-71.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.90140.1630>

Extended Abstract

Introduction

As a significant branch of the humanities, literary criticism in the modern era not only contributes to a deeper understanding of literary texts but also plays an important role in the development and vitality of literary cultures. The application of modern approaches and critical theories has made literary criticism one of the most intellectually active areas in literary studies. As a knowledge generating practice, literary criticism enhances the quality of literary production, encourages diverse and creative readings, and fosters a culture of inquiry, evaluation, and intellectual reconsideration within the literary community.

In Afghanistan, however, literary criticism has long been overshadowed by literary production, with texts predominantly approached through traditional and impressionistic lenses. In recent decades, however, with the arrival of both translations and original critical works from Iran and other countries, attention to literary criticism and theory has grown. Nonetheless, this growing interest has yet to evolve into a coherent, institutionalized critical movement, and literary criticism in Afghanistan still grapples with multiple challenges.

In this article we take a historical and analytical approach in reviewing the evolution of literary criticism in Afghanistan over the past century, in order to examine its influence from literary theories and clarify its place within the country's intellectual and literary framework. The central research question guiding this study is: What is the theoretical position of literary criticism in Afghanistan, and what are its main sources of influence? Answering this question requires analyzing written sources, examining intellectual movements, and exploring the influence of literary critics by both domestic and foreign theorists.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach and employs historiographical methods for data analysis. The research data were collected from written sources, including books, academic articles, theses, critical essays, and archival materials related to the trajectory of literary criticism in Afghanistan. These data were then analyzed and interpreted within the framework of key literary theories, especially structuralism, formalism, Marxist criticism, and poststructuralism.

In this process, alongside the study of books and scholarly articles authored by Afghan critics, we have also examined the works of Iranian scholars whose research

has had a direct influence on Afghanistan's intellectual environment. A comparative analysis between Afghan critical texts and their theoretical origins has also been conducted. The study is fundamental in purpose and employs qualitative methods of data collection.

Findings

Based on the analysis of the collected data, the evolution of literary criticism in Afghanistan can be examined across three distinct historical periods:

1. 1931-1961: In this period, literary criticism appeared sporadically and was primarily impressionistic or moralistic. The writings of the time focused largely on lexical and semantic analysis, the evaluation of literature based on rhetorical and moral principles, and the defense of the classical literary heritage. Theoretical reflection or influence was extremely limited and largely absent.
2. 1962-2001: During this period, under the influence of Soviet political culture and the translation of Russian sources, the theory of social reflection and Marxist criticism entered the literary discourse of Afghanistan. Some critics, emphasizing the social and political functions of literature, analyzed texts from the perspective of social realism. The literary societies and journals gradually become more active during this time, creating opportunities for the transmission of new critical theories.
3. 2002-2021: With increased access to Persian resources and the introduction of Western theories through Iranian translations Afghan critics experienced notable shifts in their approach to literary criticism. Works were produced or interpretations offered within the frameworks of structuralism, poststructuralism, psychoanalytic criticism, and intertextuality. Nevertheless, traditional approaches continued to dominate among a significant portion of critics, and a culture of critique has yet to take root in Afghan literary circles.

The study reveals that some Afghan critics, without sufficient familiarity with the theoretical background and major figures behind these theories, have tended to imitate Iranian literary sources. The works of Iranian scholars such as Shafi'i Kadkani, Reza Baraheni, Abdolhossein Zarrinkoub, and Cyrus Shamisa have served as models for these critics, often adopted without in-depth theoretical engagement.

Moreover, the lack of coherent academic training in literary criticism and theory in Afghan universities -alongside with inadequate curricular resources, insufficient attention to theoretical research, and the absence of socially and culturally receptive frameworks -has further contributed to the stagnation of theoretical criticism. The discourse of literary criticism has largely remained oral and unsystematic, taking

place in literary association and informal gatherings, with limited reliance on rigorous written theoretical texts.

Conclusion

The findings of this study indicate that literary criticism in Afghanistan -despite some valuable but scattered initiatives- has yet developed into a dominant or institutionalized discourse within the country's literary landscape. Although the arrival of literary theories through translations, Iranian scholarship, and transnational exchanges has created opportunities for growth, major obstacles remain: the lack of localized theoretical engagement, the absence of theory-based academic training, the scarcity of scholarly resources in universities, and the continuing dominance of impressionistic criticism in the literary fields.

Nonetheless, certain developments in recent decades point to the early stages of a potential shift in Afghan literary criticism. The development of university-based literary associations, the presence of foreign-educated scholars, increased virtual engagement with regional academic institutions, and the publication of theoretical works have all contributed to laying the groundwork for future transformation in Afghan literary criticism.

To move beyond the current situation, educational policymakers, cultural institutions, and academic communities must give serious attention to the development of theoretical criticism. Key steps include expanding translations from original sources, teaching the philosophical foundations of literary theories, producing content on the history of criticism and metacriticism, and systematically evaluating Afghan critical writings, based on scholarly and theoretical standards. Such efforts can gradually pave the way for the emergence of a modern discourse on literary criticism.

In this study, by offering a historical account of literary criticism in Afghanistan and analyzing its theoretical sources, we aimed to provide a realistic portrayal of the current state and to open up space for critical reflection and the revision of prevailing approaches. It is hoped that this effort will spark a broader conversation on the necessity of sustained critical discourse in Afghanistan and that future research will with greater depth, shed light on the obscure and unexplored dimensions of this field.

آبشخورهای نظری نقد ادبی افغانستان

نورمحمد نورنیا^۱، احمد رضی^۲، علیرضا نیکویی^۳

چکیده

این پژوهش به بررسی وضعیت نقد ادبی معاصر در افغانستان با هدف شناسایی و معرفی منابع نظری آن در یک صد سال گذشته می‌پردازد. با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تاریخی، این تحقیق نشان می‌دهد نقد ادبی در افغانستان از لحاظ پشتوانه نظری فقیر بوده و اغلب نقدهای عملی، ناسازگاری تحلیل متن با اصول نظری نقد ادبی معاصر را نشان می‌دهند. منابع نظریه‌های ادبی از طریق کانال‌های شفاهی و مکتوب به دست آمده‌اند و انجمن‌های ادبی و دانشگاه‌ها نقش مهمی در ترجمه و نگارش مقالات و کتاب‌ها داشته‌اند. تأثیر نظریه‌پردازان روسی، غربی و ایرانی بر نقد ادبی افغانستان آشکار است؛ اما مشکلاتی در شناخت، معرفی و کاربست نظریه‌ها وجود دارد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد غالب نقدهای ادبی در افغانستان با رویکردی سنتی نگاشته شده‌اند. این پژوهش بر اهمیت وجود زیرساخت‌های تئوریک در پیشبرد نقد ادبی تأکید دارد و معرفی مهم‌ترین منتقدان و نقدهای اثرگذار را فراهم می‌کند. همچنین نقش دانشگاه‌ها، انجمن‌ها و مطبوعات در این فرایند مورد بررسی قرار گرفته و نشان می‌دهد گفتمان نقد در این کشور هنوز جریان نیافته است. این تحقیق می‌تواند جایگاه گفتمان انتقادی را در افغانستان نشان دهد و با معرفی مهم‌ترین منتقدان ادبی و برجسته‌ترین نقدهای اثرگذار، وضعیت نقد ادبی در افغانستان را به تصویر بکشد.

کلیدواژه‌ها: نقد ادبی، نظریه‌های ادبی، افغانستان، گفتمان انتقادی، منتقدان ادبی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

E-mail: noornoornia@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4257-6242>

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. (نویسنده مسئول)

E-mail: razi@guilan.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-3192-6087>

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

E-mail: nikouei@guilan.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8428-5389>

ارجاع به این مقاله:

نورنیا، ن.، رضی، ا.، و نیکویی، ع. (۱۴۰۴). آبشخورهای نظری نقد ادبی افغانستان. جستارهای نوین ادبی، (۱)۵۸، ۴۵-۷۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2025.90140.1630>

۱. مقدمه

امروزه نقد ادبی با رویکردهای متنوعش به‌روزترین جریان‌های تحقیقاتی در حوزه ادبیات تلقی می‌شود و هوشمندانه‌ترین خوانش از متون و عناصر مربوط به آن را ارائه می‌دهد. به همین علت نقد ادبی در دوره معاصر، نقش مهمی در رشد و توسعه ادبیات و علوم ادبی دارد. نقد ادبی موجب می‌شود تا:

«از راز موفقیت آثار ادبی فاخر، رمزگشایی شود؛ زوایای پنهان متون ادبی آشکار گردد؛ آثار سطحی و تقلیدی از آثار برتر و اصیل بازشناخته شوند؛ مخاطبان در شناسایی آثار خوب کمتر دچار سردرگمی شوند؛ خوانندگان به مطالعه فعال روی آورند؛ خوانش‌های تازه از متون عرضه شود؛ شاعران و نویسندگان از ارزیابی دیگران درباره آثارشان آگاهی یابند؛ سلائق و علائق فرهنگی-هنری جامعه شناخته شوند؛ معیارها و ابزارهای جدید ادبی کشف گردد و زمینه‌های نظریه‌پردازی در ادبیات فراهم شود» (رضی، ۱۴۰۱، ص. ۴۳).

انسجام در نقد ادبی معاصر، بیشتر محصول به‌کارگیری نظریه‌های ادبی در نقد عملی است؛ زیرا نظریه‌های ادبی رویکردهایی اند که در چارچوب آن‌ها می‌توان خوانش منسجمی از آثار ارائه کرد. اصولاً:

«هیچ عملی بدون نظریه وجود ندارد. هر قدر هم آن نظریه پوشیده و نامدون باشد یا به مثابه امری مسلم درک شود؛ آنچه ما به هنگام خواندن انجام می‌دهیم بر پیش‌فرض یک سخن نظری تمام‌عیار درباره زبان و معنا، مناسبات میان معنا و جهان، معنا و مردم، و بالاخره خود مردم و جای آن‌ها در جهان استوار است؛ حتی اگر صراحتاً بیان نشده باشد» (بلزی، ۱۳۷۹، ص. ۱۶).

بنابراین پیوندی ناگسستنی بین نظریه ادبی و نقد ادبی وجود دارد و محصول آن در دست داشتن معیارهای گوناگون برای تبیین متون و روش‌هایی برای فهم و تفسیر آثار ادبی است.

این پژوهش در صدد پاسخگویی به این پرسش است که نقد ادبی در افغانستان چه وضعیتی دارد و آب‌سخورهای نظری آن کجاست؟ برای این منظور، جریان نقد ادبی در یک صد سال گذشته در این کشور با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تاریخی بررسی می‌شود و با مرور آثار منتشرشده در حوزه نقد ادبی اعم از کتاب، مقاله، نقدنامه و... تلاش می‌شود تصویری از اثرپذیری منتقدان ادبی افغانستان از نظریه‌پردازان روسی، غربی و ایرانی ارائه و سیر تحول نقد ادبی در این کشور تبیین شود و عوامل اثرگذار داخلی همچون دانشگاه‌ها، انجمن‌ها و کانون‌های ادبی و مطبوعات معرفی شوند.

این تحقیق می‌تواند جایگاه گفتمان انتقادی را در افغانستان نشان دهد و با معرفی مهم‌ترین منتقدان ادبی و

برجسته‌ترین نقدهای اثرگذار، وضعیت نقد ادبی در افغانستان را به تصویر بکشد.

۲. پیشینه پژوهش

پیشینه بررسی نقد ادبی افغانستان از چشم‌انداز آبشخورهای نظری آن بسیار تک‌مایه است. شماری از نقدنامه‌های نوشته‌شده در افغانستان در مبحث چیستی نقد ادبی یا معرفی نظریه‌های ادبی به اشاره در مورد بی‌پشتوانگی نظریه‌محور نقدهای ادبی انجام‌شده در کشور بسنده کرده‌اند. پژوهش‌هایی هم که بخشی را به سرچشمه‌های نظری نقد ادبی در افغانستان اختصاص داده‌اند، نقدهای منتقدان افغانستانی را با تفکیک نظریه‌محور و غیر آن بررسی نکرده‌اند.

عبدالقیوم قویم (۱۳۹۰) در مجموعه مقاله‌ها در زمینه نظریه ادبی و نقد ادبی که مجموعه مقاله‌های او پیرامون ادبیات‌شناسی و نقد ادبی است؛ آخرین مبحث کتاب را به تاریخچه نقد ادبی معاصر فارسی افغانستان اختصاص داده و به اثرپذیری منتقدان افغانستانی از آرای منتقدان ایرانی را اشاره کرده است. یامان حکمت (۱۳۹۳) در کتاب مواجهه با متن: مقالاتی در ضرورت ایجاد گفتمان نقد ادبی در افغانستان پیرامون لزوم شکل‌گیری گفتمان نقد ادبی در افغانستان سخن گفته؛ نقد کلاسیک و مدرن را تفکیک کرده و کتاب‌های دانایی‌های ممکن متن (۱۳۹۲) تألیف یعقوب یسنا و پیشینه تجدد، پیدایش و بالندگی شعر نو در افغانستان (۱۳۹۳) پژوهش محمداسحاق فایز را آثاری متضمن اندیشه انتقادی معرفی کرده؛ اما یادآوری کرده که هنوز هم جای نقد در آن‌ها خالی است. شراف‌الدین نجم (۱۳۹۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد پیشینه نقد ادبی در افغانستان عنوان «تأثیر مکتب‌های معاصر نقد در نقد ادبی افغانستان» را آورده؛ اما به بحث اثرپذیری نقد ادبی افغانستان از مکتب‌ها/نظریه‌های نقد ادبی معاصر نپرداخته. نقد ادبی افغانستان به‌زعم آن نوشته به دلیل این‌که زیرساخت تئوریک ندارد، برداشت سنتی از متن تلقی گردیده است. عمران راتب (۱۳۹۸) در بخش نظری کتاب مالخولیا و تردید: مقالاتی در معنمندی و تفسیر متن به خلأ نظریه در نقد ادبی افغانستان و سلطه رویکرد سنتی نقد اشاراتی کرده است. یعقوب یسنا (۱۳۹۹) سؤالی را در کتاب روشنگری افسون مطرح کرده: نظریات ادبی در افغانستان چقدر مطرح و نهادینه شده‌اند؟ او وجود نظریه‌ها در نقد ادبی افغانستان را به دلیل ناشناخته‌بودن فلسفه‌های مدرن در کشور، منتفی دانسته و فرهنگ نقادی را بیشتر شفاهی می‌داند و نقدنامه‌های نوشته‌شده در افغانستان را «با مدارا» کتاب نقد به شمار می‌آورد.

در هیچ‌کدام از پژوهش‌های فوق چه آنانی که به وجود نقد نظریه‌مبنا در افغانستان قائل‌اند و چه آنانی که این مبحث را امکان‌یافته نمی‌پندارند راه‌یابی نظریه‌های ادبی ردیابی و ریشه‌شناسی نشده است.

۳. نقد ادبی افغانستان و التزام به نظریه‌های ادبی

برخی از نقدنامه‌نگاران، اوایل دهه دوم سده گذشته شمسی را نقطه آغاز نقد ادبی جدید در افغانستان معرفی کرده‌اند؛ بنابراین ایجاب می‌کند بازه زمانی یک سده از این نظر موردپژوهش قرار گیرد. از این رو جریان نقد ادبی معاصر در سده گذشته را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: دوره اول (۱۳۱۰-۱۳۴۰ شمسی)، دوره دوم (۱۳۴۱-۱۳۸۰ شمسی) و دوره سوم (۱۳۸۱-۱۴۰۰ شمسی).

۳-۱. دوره اول (۱۳۱۰-۱۳۴۰ شمسی)

مهم‌ترین اتفاق ادبی این دوره ایجاد انجمن ادبی هرات و کابل از سوی دولت نادرشاهی بود. انجمن هرات در سال ۱۳۰۹ به شکل غیررسمی ایجاد شده بود (ناظمی، ۱۴۰۰) و «شش ماه پس از پایه‌گذاری انجمن ادبی هرات، دولت به ایجاد انجمن ادبی کابل در ۱۳۱۰ اقدام کرد» (فانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۵۲). شماری از تذکره‌نگاران و مورخان بر این باورند که انجمن ادبی کابل دامی بود برای نگهداشتن اندیشمندان و ادیبان مخالف دولت در یک ساختار جداگانه تا بعداً چگونگی مواجهه با آنان مشخص شود. «حکومت نادرشاهی از جمله دولت‌های استبدادی بود که به‌طور سیستماتیک و مداوم روشنفکران را سرکوب می‌کرد» (صدر، ۱۳۹۹، ص. ۳۳). به همین دلیل تا مدتی کوتاه دوسوم اعضای انجمن به زندان افکنده شدند و رئیس انجمن (محمدانور بسمل) که خود را از مشروطه‌خواهان می‌خواند، اما با حکومت هماهنگ بود نیز یکی از زندانیان بود. به علت همین سیاست‌های سختگیرانه، ادبیات رو به دربار آورد. تا این زمان، نقدنامه‌ای به‌صورت کتاب در افغانستان وجود ندارد. هرچه هست مقاله‌هایی است که در مجله ادبی کابل نشریه انجمن ادبی کابل و مجله آئینه عرفان نشریه وزارت آموزش و پرورش افغانستان منتشر شده‌اند. انجمن ادبی کابل، زیر مجموعه‌هایی نیز داشت که بعدها به‌صورت مستقل به فعالیت پرداختند و هرکدام نشریه‌ای منتشر می‌کردند و از آن میان یکی هم انجمن تاریخ بود با مجله‌ای به نام آریانا (گلزاد، ۱۳۸۲، ص. ۵۶). قبل از تأسیس ریاست مطبوعات افغانستان در سال ۱۳۱۸ «هسته نشریات مملکت را انجمن ادبی کابل تشکیل می‌داد» (حجتی، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۷)؛ اما از نظر قدمت، مجله آئینه عرفان پیش‌تر از آن در سال ۱۳۰۳ پایه‌گذاری شده بود. در سال ۱۳۱۰ مجله آئینه عرفان مقاله‌ای در زمینه نقد ادبی منتشر کرد که آن، نقدی نزدیک به معاییر نقد ادبی معاصر خوانده شده است.

هاشم شایق افندی مدیرمسئول مجله آئینه عرفان مقاله‌ای با دو بخش در شماره‌های یکم و پنجم مجله با عنوان «منتقد کیست و انتقاد کدام؟» نوشت. در بخش یکم مقاله، تمرکز نویسنده بر «صنعت بیان در ادبیات» است. بخش

دوم مقاله به اوصاف منتقد در طی شانزده شماره اختصاص دارد. نویسنده شماری از الزامات را برشمرده که از دید او منتقد باید آراسته به آن‌ها باشد. این الزامات از «داشتن حس رقیق» آغاز شده و به کشف حسیات خالق اثر رسیده، توانایی بازنمود آن حسیات در زبانی دیگر را در بر می‌گیرد. در این بخش واژه «حس» خیلی به کار رفته و حتی بازتاب مسائل اجتماعی و اخلاقی پس از حس زیبایی اثر که به گفته او- نویسنده در اثرش آن را بیان داشته، مهم پنداشته می‌شود: «تنها تمثال اجتماع و اخلاق تعیین قیمت نمی‌کند، این‌ها به شرطی معیار شده می‌توانند که افاده حس را تقویت نمایند» (شایق افندی، ۱۳۱۰، ص. ۱۷). به نظر او خالق اثر در اثر خویش با زبان صناعی، فکری را بیان کرده که به سهولت دست‌یافتنی نیست و منتقد باید آن توانایی را داشته باشد که به کشف ابهام نائل آید و دوباره آن را بنمایاند. در این دیدگاه، ارجحیت با خالق اثر تلقی شده و هم او بر متن و منتقد تقدم دارد. کار منتقد نیز در این دیدگاه، کشف و بازسازی روحیات و اندیشه خالق اثر است. اولاً منتقد کاری با خالق اثر ندارد و ابژه متن برای عمل نقد کفایت می‌کند. ثانیاً هیچ نظریه‌ای مدعی بازکردن گره‌های همه ابعاد و لایه‌های متن نیست. هر نظریه‌ای از منظری خاص به متن نگاه می‌کند و با توجه به شواهدی که در متن دستگیرش می‌شود خوانشی ارائه می‌دهد. از یک سو کلیت‌گرایی کلاسیک شکسته می‌شود و از سویی دیگر به گفته پل ریکور در هر خوانشی بازمانده‌ای هست.

بالین همه از نظر نویسنده آن مقاله، منتقد باید دارای «علم و ذکاوت» باشد و هم محل «فیض و موهبه و استعداد قلب و وجدان» باشد. «سبک‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، علم رجال، اخلاقیات، علم النفس، لغت، قواعد صرف و نحو، قرض الشعر، قوافی و ردیف، و صنایع ادبی بدانند و بر کلیه اشعار و آثار اساتید، خوض صمیمی داشته باشد تا در اسالیب مختلف قضاوت کرده بتواند» (شایق افندی، ۱۳۱۰، ص. ۱۹). بخش دوم مقاله با تذکری در باب اخلاق پایان پذیرفته که در آن، رویکرد اخلاقی نویسنده در نقد، قدری بیشتر صراحت دارد. می‌گوید: «این نکته را نیز ناگفته نمانیم که غرض از ابداع آثار نفیسه، تربیه اخلاقی محض نیست. ادبیات از اخلاق استفاده می‌کند؛ لیکن به طریق طفیلی» (شایق افندی، ۱۳۱۰، ص. ۲۲).

این مقاله به‌عنوان نوشتاری که تا حدودی معاییر نقد ادبی معاصر را رعایت کرده است شناخته می‌شود؛ درحالی‌که مسائل مطرح‌شده در آن، زیرساخت نظری معاصر را تداعی نمی‌کنند. بیش از آن‌که در مورد نقد ادبی و ویژگی‌های معاصر آن سخن گفته باشد، الزامات منتقد خوب‌بودن را کرده، او را ملزم می‌کند معنای مورد نظر آفرینشگر را کشف و تبیین کند.

از اتفاقات مهم این دوره، طرح مبحث میان‌رشته‌ای نقد ادبی و روان‌شناسی در افغانستان است. حیدر ژوبل،

ادبیات‌شناس افغانستانی در سال ۱۳۳۲ کتابی به نام ادبیات در خلال روان‌شناسی منتشر کرد که آن را می‌توان از نخستین تلاش‌های نقد نظریه‌محور روان‌شناختی در افغانستان به حساب آورد (نایل، ۱۳۵۶)؛ لیکن از این کتاب فقط اسمی در فهرست کتاب‌های چاپ‌شده در افغانستان درج شده است و بیشتر از آن، اطلاعاتی در موردش در دست نیست.

در این دوره تنها انجمن ادبی کابل با مجله آن و مجله وزارت آموزش و پرورش (آینه عرفان) نبودند که فعالیت می‌کردند؛ بلکه انجمن ادبی هرات، انجمن ادبی قندهار با نام پشتو انجمن و انجمن ادبی فولکلور به فعالیت‌های متداوم می‌پرداختند (گلزاد، ۱۳۸۲، ص. ۶۰). این انجمن‌ها هرکدام نشریه داشتند و نشریه‌ها هم‌نام با انجمن به نشرشان ادامه می‌دادند. انجمن ادبی فولکلور که حوزه فعالیت آن مشخص بود، بیشتر به فرهنگ توجه داشت و آیین‌های نیکو از فرهنگ عامه سرزمین‌های هم‌زبان و ناهم‌زبان را پوشش می‌داد (شعور، ۱۳۸۶، ص. ۳). مجله‌های انجمن‌های ادبی هرات و قندهار در دوره مورد بحث، تهی از مقالاتی است که در زمینه نقد ادبی آن‌هم در ارتباط با نظریه‌های ادبی معاصر نوشته شده باشند. بحث پیرامون نقد ادبی در مجلات دیگر با معیارهای سنتی نگارش می‌یافت؛ اما آنچه در این دوره در مجله هرات به نشر رسیده است، عنوان انتقاد دارد و مربوط به مسائل اجتماعی می‌شود. مجله انجمن ادبی هرات بیشتر اختصاص به فرهنگ و آداب و رسوم داشت. نویسندگان اغلب به مطالبی پرداخته‌اند که مربوط به حفاظت از فرهنگ و اصالت فرهنگی و اخلاق اجتماعی می‌شود. به نظر می‌رسد بحث نقد ادبی در این دوره در انجمن‌ها و مجله‌ها مورد توجه نبوده و آنچه اهمیت داشته پاسبانی از بایگانی فرهنگ و ادبیات گذشته و حرکت در مسیر اسلاف ادبی بوده است.

شماری دیگر از مطبوعات این دوره عبارت‌اند از: «نشریه اتفاق اسلام با سردبیری صلاح‌الدین سلجوقی در هرات؛ طلوع افغان با سردبیری عبدالعزیز در قندهار؛ ستاره افغان به سردبیری میر غلام‌محمد الحسینی در جبل‌السراج؛ بیدار در مزارشریف؛ اتحاد شرقی در جلال‌آباد» (فرهنگ، ج ۱، ۱۳۸۰، ص. ۵۵۷)؛ «انیس، امان افغان، ارشادالنسوان، نسیم سحر» (غبار، ج ۲، ۱۳۸۰، ص. ۸۷)؛ «اصلاح، حبیب‌الاسلام، اتحاد افغان، غیرت اسلام» (مؤسسه طبع کتب، ۱۳۴۷، ص. ۹۹).

از مجله‌های مهم دیگر این دوره، یکی هم مجله ادب بود. مجله ادب در دهه سوم سده گذشته آغاز به کار کرد و به‌صورت پیگیر تا سال‌های متمادی نشریه‌ای دانشگاهی بود و با داشتن حمایت مالی دولت و همکاری استادان و پژوهشگران دانشگاه به پیش برده می‌شد. این مجله چون ویژه‌نامه ادبیات بود، بیشترین حجم آن را مباحث ادبی

تشکیل می‌داد. همگام با مجله ادبی کابل و آئینه عرفان، مجله ادب را می‌توان از اثرگذارترین حرکت‌های ادبی در جهت مسيردهی به آفرینش‌های ادبی در افغانستان به شمار آورد؛ اما این مجله با مجله ادبی کابل تفاوت‌هایی داشت و یکی از مهم‌ترین آن‌ها این است که مجله ادب نشریه دانشگاهی بود و وجهه پژوهشگرانه داشت. از جانی دیگر مانند مجله ادبی کابل و انجمن آن، بستر اجرای سفارش‌های ستایشگرانه دولتی قرار نگرفته بود و از این‌رو اندیشه انتقادی را می‌توان در آن سراغ گرفت.

علاوه بر این، انجمن ادبی کابل با حضور استادان عضو آن، جبهه‌ای در جانبداری و پاسداری از بایگانی ادبی و ادبیات کلاسیک فارسی به شمار می‌رفت. قاری عبدالله یکی از اعضای انجمن ادبی کابل و ملک الشعراء دربار ظاهرشاه (شاه افغانستان) بود. او در زمره استادانی قرار داشت که با آفریده‌های ادبی خارج‌شده از هنجار بسیار سختگیرانه عمل می‌کرد. نمونه‌اش برخورد با سرود کوهسار خلیل الله خلیلی است. خلیلی اگرچه در سرایش قصاید مقلدانه به سبک خراسانی شهرت دارد؛ اما نخستین سروده‌ای که قواعد شعر کلاسیک در افغانستان را شکسته است هم از آن اوست.

«در سال ۱۳۱۷ یا ۱۳۱۸ خلیلی بنابر اظهار خودش، پس از خواندن مجله موسیقی که در آن شعرهایی از نیمایوشیچ چاپ می‌شده، سروده‌ای مستزادواره به انجمن ادبی کابل می‌فرستد. انجمن ادبی کابل این شعر را چاپ نمی‌کند و یک تذکر می‌نویسد که: دروغ از چنان قصاید و مثنوی‌هایی که شما می‌سرودید و چرا قریحه شما ناگهان دچار چنین انعطافی شده است؟ یکی از استادان انجمن قاری عبدالله بود که یک سر مو عدول از موازینی را که رشیدالدین وطواط و شمس قیس رازی و... گفته‌اند، نمی‌پذیرفت» (واصف باختری، ۱۳۹۵، ص. ۳۰۱).

البته انجمن ادبی کابل نیز بعدها با عذرخواهی از خلیل الله خلیلی، شعر او را نشر کرد.

استادان در انجمن ادبی کابل که متعهد به حفظ و تداوم شیوه‌های سنتی در ادبیات بودند، صاحبان صلاحیت نیز شمرده می‌شدند. از سویی با سنت ادبی بر سر مهر بودند و از جانی هماهنگ با سیاست دولت در امور فرهنگی قدم بر می‌داشتند و با راه‌اندازی مشاعره‌ها با تبانی حاکمیت، به منصب ملک الشعراء هم دست می‌یافتند. قاری عبدالله این لقب را در نوبت‌های متعدد از طرف ظاهرشاه به دست آورده بود.

در چنین فضایی که انجمن‌ها و مجلات ادبی با نگرش سنتی حفظ می‌شوند؛ استبداد حکومتی همچون سرپوشی کلیت نهادها و جامعه را احاطه کرده و مردم از براندازی مدرنیته شاه ترقی‌خواه (امان‌الله خان) برگشته‌اند، نقد ادبی نمی‌تواند ظهور و بروزی داشته باشد و سفارش‌های ادیبان کلاسیک به‌عنوان راهکار آفرینش ادبی و مقالاتی که در

شرایط منتقد خوب شدن سخن می‌گویند، نمی‌توانند نقد ادبی به معنای متداولش به شمار آیند.

۲-۳. دوره دوم (۱۳۴۱-۱۳۸۰ شمسی)

«دهه دموکراسی» و «دهه قانون اساسی» نام‌های دیگر دهه چهل‌اند. در این دوره آزادی‌های سیاسی، مدنی و اجتماعی به‌صورت نسبی برای مردم فراهم شد و نخستین بار قانون صبغه سکولاریستی یافت (قانون اساسی افغانستان، ۱۳۴۳، ماده ۶۹). جدال کهنه و نو از مباحث فراگیر ادبیات فارسی و نقد ادبی در دهه چهل در افغانستان است. تثبیت شعر نیمایی در دهه چهل در افغانستان با پیشینه سرایش یک دهه و رواج سپیدسرایی در این دهه را می‌توان مهم‌ترین عامل پهن شدن بستر گفتگوی سنت و تجدد در ادبیات قلمداد کرد. با توجه به رواج شعر نیمایی که بازتاب واقعیت‌های زندگی اجتماعی در آن پررنگ است، عده‌ای از منتقدان ادبی افغانستان پرکردن جای خالی اجتماع‌گرایی در شعر کشور را نشانه گرفتند و به تمرکز شعر بر کلیت زندگی انسانی اصرار ورزیدند.

«جدال کهنه و نو در ادبیات افغانستان را نشر سه دفتر شعر کلید زدند: ستاک (۱۳۴۲) از بارق شفیعی، آخرین ستاره (۱۳۴۲) از محمود فارانی و امواج هریوا (۱۳۴۳) از رضا مایل هروی» (سراب، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۵). دفتر شعر اشعار نو را نیز شماری از پژوهشگران بر آن مجموعه افزوده‌اند. اشعار نو، عنوان مجموعه‌ای از شعرهای نیمایی شانزده شاعر -از جمله شاعرانی که دفترهای شعرشان یادآوری شد- بود که از سوی ریاست مطبوعات افغانستان منتشر شد (پرتونادری، ۱۴۰۰، ص. ۲). علاوه بر وجود سروده‌های نیمایی و آزاد در این دفترهای شعر، مقدمه‌های نوشته‌شده بر آن‌ها باب گفتگو در این زمینه را گشود. مقدمه دفتر شعر ستاک را نکبت سعیدی استاد دانشگاه کابل، مقدمه آخرین ستاره را رضا مایل هروی و مقدمه امواج هریوا را محمداسماعیل مبلغ نگاشته‌اند. در هر سه مقدمه سخن از تغییر نگرش در ادبیات و پیگیری مسیر تجدد است. بُعد برجسته این مقدمه‌ها نقل قول‌های متوالی از اندیشمندان مکتب‌های فکری گوناگون با هدف ارائه نگرش متفاوت به ادبیات و هنر است. در این میان، مقدمه امواج هریوا صبغه علمی دارد و در آن به تخیل به گونه مستند و منسجم از نظر فلسفی و روان‌شناسی پرداخته شده است. این بحث در چارچوب نقش ادبیات بر تغییر نفوس در آرای افلاطون، ارسطو، ابن‌سینا و نصیرالدین طوسی دنبال شده در نهایت با برابرداری آن‌را در مقابل دیدگاه «هنر برای هنر» به پایان رسید. این مقدمات را می‌توان فتح باب به سوی نظریه‌های ادبی شرق و غرب به شمار آورد (شفیعی، ۱۳۴۲ الف؛ فارانی ۱۳۴۲ الف؛ هروی، ۱۳۴۳ الف).

پس از نشر سه دفتر شعر فوق، گفتگویی در قالب نوشتار مطبوعاتی میان دوستداران ادبیات و شیوه‌های ادبی کلاسیک و تجددجویان به راه افتاد که به شکل متناوب به پاسخ‌همدیگر می‌پرداختند. روزنامه اصلاح و سپس مجله

ژوندون این مباحث را بازتاب می‌دادند. اولین نقد بر کتاب‌های یادشده در دفاع از نوگرایی در سال ۱۳۴۲ بدون اسم نویسنده در روزنامه اصلاح منتشر شد که آن درواقع آغاز جدال از این نوع شناخته می‌شود. در جواب آن محمد موسی همت مقاله‌ای نوشته و از ادبیات کهن دفاع کرده است. کسانی دیگری هم وارد این جدال شدند و پس از انتشار چندین مقاله، بحث درباره این موضوع در این روزنامه متوقف شد. تعداد مقاله‌ها در این زمینه در نشریه اصلاح به ده مقاله می‌رسد. مجله ژوندون هم در همان سال مقاله‌ای با عنوان «بحثی درباره شعر نو و کهنه» منتشر کرده است؛ لیکن یک سال بعد از آن، این مجله دوباره احیاگر همان مبحث شده و دو مقاله: «شهر نو و کهنه: انقلابی در شعر» نوشته لطیف ناظمی و «شعر نو و کهنه: انقلابی در...؟» نوشته غ.م. فکرت که دومی در پاسخ اولی نگاشته شده منتشر کرده است. در این مقاله‌ها منتقد ادبی روزنامه اصلاح، شپون، م. هدی، حباب و ناظمی موافق شعر نو هستند؛ اما محمد موسی همت و غ.م. فکرت مخالف آن‌اند و عالیشان‌های گاهی موافق و گاهی مخالف است.

موافقان شعر نو به دنبال سازگارشدن شعر با واقعیت‌های موجود زندگی بودند و با برجسته‌سازی تغییراتی که در زندگی رونما شده بود، می‌خواستند بر مسیر تجدد جولان بیشتری بدهند و از ناگزیری پذیرش تجدد یا عقب‌افتادن صحبت کنند. این مباحث، زمینه را برای بحث از وجود نظریه ادبی در بررسی آثار و نقد ادبی افغانستان فراهم کرد. سخن از خوانش ادبیات در چارچوب نظریه ادبی، نخستین بار در مجله ادب با نوشته محمد رحیم الهام زیر عنوان «مقدمه‌ای بر مطالعات ادبی» مطرح شده است (الهام، ۱۳۴۴، ص. ۶۴). بهتر است این نوشته، گذری بر معرفی شماری از نظریه‌های ادبی از جمله مارکسیسم ادبی و هنر برای هنر که در تقابل هم قرار دارند، به شمار آورده شود. نویسنده در مورد تفاوت‌های نقد ادبی، تئوری ادبی و تاریخ ادبیات با استفاده از کتاب نظریه ادبیات رنه و لک نیز مطالبی را مطرح کرده است. به دنبال آن چند مقاله از قیام‌الدین راعی، مدیرمسئول مجله ادب به‌ویژه مقاله «تئوری نقد ادبی» در این دهه منتشر شد که زمینه گسترش این مباحث را فراهم آورد. تلاش نویسنده مقاله روشن‌ساختن رابطه نقد ادبی و نظریه ادبی به روش خود اوست. به نظر او ابداعات ادبی پدیدآورنده نقد و نقد ادبی پدیدآورنده نظریه ادبی است. او این فرایند را در هفت مرحله به تصویر کشیده است: «لازمه نقد» «عملیه نقد» «معیار نقد» «روش‌های نقد» «اشتباهات نقد» «نقد نقد و» «ساختمان نقد (تئوری ادبی)» (راعی، ۱۳۴۶ الف، ص. ۴۲) به باور او نظریه ادبی در این چرخه، دوباره یاری‌رسان ابداعات ادبی می‌شود. نویسنده در این باب از نظریه ادبی یا صاحب‌نظر خاصی مدد نچسته است.

از نخستین و مهم‌ترین نظریات ادبی که در این دوره بر تألیف‌ها، مقاله‌ها و نقدهای ادبی نویسندگان افغانستان

سایه افکند؛ «واقعیت‌گرایی روسی» بود که تا اکنون هم طرفداران فراوانی دارد. مسأله تعهد اجتماعی از دیرباز، نقل مجالس و انجمن‌های ادبی افغانستان و جان‌مایه آثار ادبی بسیاری از مؤلفان دانشگاهی بوده است. گسترده‌ی روابط با شوروی سوسیالیستی زمینه کشیده شدن پای آثار و افکاری خاص را در عرصه‌های مختلف فراهم کرد.

«واقع‌گرایی اجتماعی در دهه بیستم میلادی در شعر افغانستان فراگیر شده بود» (احمدزی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۱۵)؛ اما در دهه چهل بود که نوشتن آثار رئالیستی آرمان‌خواهانه باب روز ادبیات شد و «ماکسیم گورکی، شولوخوف، چنگیز آیت‌ماتوف و دیگر قلم‌زنان اکتبر ۱۹۱۷ الگویی شایسته برای نویسندگان افغانستانی قرار گرفتند» (ناظمی، ۱۳۸۴، ص. ۶۶). در همین دهه بحث در باب نظریه واقعیت‌نگاری و کاربست آن در نقد درگرفت. نشریه دولتی دانشگاهی ادب و تألیفات استادان ادبیات دانشگاه و مجله ژوندون (نشریه اتحادیه نویسندگان کمونیست شاخه خلق) زمینه‌ساز گسترش واقعیت‌گرایی اجتماعی و سوسیالیستی شدند. قیام‌الدین راعی استاد دانشگاه کابل در مقاله‌ای تحت عنوان «نظریه ادبی» نگاشته است: «ادبیات ایجاد دوباره واقعیت است و با به کار بردن علائم و رموز، زندگی واقعی را دوباره ترسیم می‌کند» (راعی، ۱۳۴۶، ص. ۹۷). به نظر او «ادبیات به حیث یکی از پدیده‌های اجتماعی، روی اساس‌های معین اقتصادی و اجتماعی تشکل می‌پذیرد و تکامل می‌کند. ایجاد تکامل آن به هر نهجی که باشد، به وسیله اساس‌های اقتصادی تثبیت و محدود می‌گردد» (راعی، ۱۳۴۶، ص. ۹۹). نویسنده در بخشی از مقاله برخلاف آنانی که به نظریه تعهد واقعی نمی‌نهند، به دفاع از ادبیات متعهد برخاسته و استدلال کرده است که: «در آثار عاری از خود، باز هم‌رنگی از خود تجلی می‌کند» (راعی، ۱۳۴۶، ص. ۱۰۵) و بحث را با این جمله بسته که: «ادبیات زندگی اجتماعی را به‌طور وسیع انعکاس می‌دهد» (راعی، ۱۳۴۶، ص. ۱۰۸).

در مقاله «ادبیات و زندگی اجتماعی» از همان نویسنده در همان مجله، باب بحث از طرح تضاد طبقاتی گشوده شده و تفنن در ادبیات زیر سؤال برده شده است. همچنان در همین مقاله، فروید «روان‌شناس سرمایه‌داری» معرفی گردیده و دیدگاه او در مورد هنر «شرحی اغواکننده» خوانده شده است (راعی، ۱۳۴۵، ص. ۱۲). نویسنده بحثی پیرامون پدیدآیی هنر راه انداخته و در آمیختگی کار با موسیقی را آنجا برجسته کرده است. به نظر او «رقص و موسیقی با زندگی و کار مرتبط‌اند» و «ادبیات و هنر از مبارزه‌های تولیدی زندگانی و کار بشر ابتدایی منشأ می‌گیرند» (راعی، ۱۳۴۵، صص. ۱۶ و ۱۸). کار در این نوشته به دو بخش: جسمی و ذهنی تقسیم گردیده و ادبیات از نوع دوم معرفی شده است. وظیفه ادبیات «آموزگاری قشرهای پایین جامعه است» و از همین رو «موافق آمال توده‌هاست» (راعی، ۱۳۴۵، ص. ۳۵). نویسندگان طرفدار واقعیت‌گرایی اجتماعی در مواردی اغراق‌آمیز و افراطی عمل کرده‌اند. در یکی

از مقالات ایشان در باب «تعهد، التزام و کمال جویی شاعر/نویسنده» حتی امکان بررسی سبکی آثار ادبی، مشروط به متعهدبودن آفرینشگران آن‌ها دانسته شده: «هرگاه مسأله تعهد و کمال جویی در اثر هنری و ادبی مطرح نمی‌بود؛ اصلاً از سبک هم سخنی نمی‌توانست مطرح باشد» (فاریابی، ۱۳۶۶، ص. ۱۴).

واقعیت‌گرایی اجتماعی پس از کودتای اردیبهشت/ثور ۱۳۵۷ صورت سوسیالیستی گرفت. صبغه سیاسی نظریه واقع‌گرایی برای تبلیغات اهمیت قائل است و نویسندگان متعهد به آن نحله فکری، ملزم به ترویج گونه خاصی از ایدئولوژی‌اند. منتقدان متعهد به نظریه ایدئولوژی سوسیالیستی در افغانستان، از سویی به بُعد هنری ادبیات -مانند برتولت برشت- توجه داشتند و از جانبی این هنر را در خدمت تبلیغ اصول سوسیالیسم قرار می‌دادند. از نظر آنان «خوشا به حال نویسنده‌ای که اندیشه‌های اجتماعی پیچیده و ارزشمند را با نیروی هنر چنان افاده کند که در قلوب میلیون‌ها بنشیند و منتقد پیشرو باید چنین نویسنده‌ای را تحسین فراوان نماید» (الهام، ۱۳۵۸، ص. ۸۳)؛ اما این نیروی هنری، چون با نگاه ابزاری استفاده می‌شود؛ باز هم از نظر منتقدان رئالیسم سوسیالیستی باید محدود و مقید به سفارش ایدئولوژی باشد: «منتقد ادبی پیش‌رو باید تمام اشکال تعقید و تجرید و هر پیمان و آرایش و تمام اشکالی را که برای حلقه کوچکی از زیبایی‌دوستان متخصص باشد؛ رد نماید» (الهام، ۱۳۵۸، ص. ۸۲). به این دلیل که «ما در پیکار اندیشه‌ها قرار داریم و هیچ انسان مجهز به ایدئولوژی کارگری نمی‌تواند ماهیت این پیکار را در مسأله ادبیات امروز و ارزیابی آن انکار نماید» (الهام، ۱۳۵۸، ص. ۸۶). عده‌ای دیگر از نویسنده‌های افراطی این جریان به ترویج و تبلیغ اندیشه کارگری پرداخته‌اند و طبل صف‌آرایی کوفته‌اند. اسدالله حبیب به پیروی از ماکسیم گورکی مقاله‌ای نوشته با عنوان «با تمام قوا در جبهه ادبیات خلقی»، او در این مقاله از دست‌اندرکاران ادبیات می‌پرسد که در کدام صف قرار دارند. به نظر او زمانش فرارسیده که نویسنده/شاعر افغانستانی به این سؤال، پاسخی روشن و قاطع بدهد. اسدالله حبیب مانند سلف اندیشه ادبی اش لوکاج، بر مدرنیسم تاخته است. در آن مقاله در مورد کافکا می‌گوید:

«کافکا چنان که منتقدان غربی تبلیغ می‌کنند، پدر ادبیات معاصر غرب، پیامبر هنر و یک سیمای پیروزمند نمی‌باشد که با یک ضرب، گلیم رئالیسم را برچیده باشد. او خود، انسانی شکست‌خورده، قابل‌ترحم و به بیانی دقیق‌تر یک قربانی معروف جنایات نظام سرمایه‌داری علیه فرهنگ بشری است»

(حبیب، ۱۳۵۸، ص. ۳۰).

«اتحادیه نویسندگان جمهوری دموکراتیک افغانستان» که دو سال پس از انقلاب کمونیستی اردیبهشت/ثور ۱۳۵۷ در افغانستان با ریاست اسدالله حبیب بنیاد نهاده شد؛ هسته‌ای جهت جمع‌آوری اهل قلم زیر چتر سیاست و

تبلیغات رژیم‌های طرفدار شوروی بود و در گسترش ادبیات و نقد ادبی ایدئولوژیک سوسیالیستی کار می‌کرد. ارتباط با سایر انجمن‌ها به‌ویژه در مدارس و دانشگاه، برگزاری روزهای ویژه ادبیات شوروی، راه‌اندازی مسابقه شعر با موضوعیت کابل و مسکو، ایجاد رقابت مقاله‌نویسی با تمرکز بر بازتاب واقعیت و... از امور موردتوجه اتحادیه بود. دو سال پس از آن، مجله ژوندون در ساختار این اتحادیه جای گرفت و نخستین شماره آن در سال ۱۳۶۱ به ریاست واصف باختری به نشر رسید. نشریه در یک دهه فعالیتش در بخش‌های گوناگون مانند: نشر شعر، داستان و پژوهش، در گرم‌نگهداشتن بازار ادبیات و نقد ادبی ایدئولوژیک سوسیالیستی نقش مرکزی ایفا کرد.

بنابراین واقع‌گرایی در افغانستان به علت روابط گسترده کشور با شوروی و نفوذ دیدگاه‌های تئوری پردازان شوروی، رنگ واقع‌گرایی سوسیالیستی گرفت و گرایش ایدئولوژیکی در آن برجسته شد. البته رئالیسم سوسیالیستی پس از شکست پشتیبان سیاسی‌اش، آن جوش و گرمی را از دست داد؛ اما رئالیسم اجتماعی با تعهد در ادبیات هنوز در مجامع ادبی کشور مطرح است. در دهه پایانی سده گذشته آثاری نگاشته شدند که از درهم‌تنیدگی ادبیات و اجتماع سخن گفتند و علیه گفتگو از پست‌مدرنیسم به میدان آمدند. کتاب بهره‌کشی شاعرانه از آن جمله است که در مقدمه آن می‌خوانیم:

«فقر و جنگ و خشونت به محض این‌که به شعر این شعرا راه یافته، به نفع تخیل لطیف، بازی کودکانه با زبان و منطق کنایه‌آلود شاعرانه دگرگون شده. بی‌آن‌که یک بار آن آنتاگونیسم و این پدیده‌های رعب‌آور، شعر این شاعران را عمیقاً متحول کرده باشد» (سراب، ۱۳۹۷، ص. ۸).

شماری از مهم‌ترین نشریه‌های این دوره عبارت بودند از:

«وحدت، پیام امروز، افغان‌ملت، خلق، مردم، مساوات، پیام وجدان، پرچم، صدای عوام، شعله جاوید، ترجمان، صبا، کمک، کاروان، خیبر، گهیخ، پروانه، هدف، جبهه ملی، پکتیا، سپیده‌دم، افغان‌ولس، اتحاد ملی، روزگار، افغان، ندای خلق، ملت، افکار نو، پیکار و شوخک» (عرفانی، ۱۳۹۷، ص. ۲۴).

مجله ادبی کابل و مجله آریانا که هر دو مربوط به انجمن ادبی کابل بودند نیز در این دوره فعال بودند و نقد ادبی هم در آن‌ها منتشر می‌شد؛ به‌طور نمونه در سال ۱۳۵۷ مجله آریانا نوشته‌ای از لطیف ناظمی با عنوان «چرا از نقد بترسیم؟» چاپ کرده است. موصوف در همین دوره در رادیو و تلویزیون افغانستان نیز برنامه‌ای را ویژه نقد ادبی با نام «ترازوی طلایی» طی سالیان متمادی به پیش برده که مطالب مطرح‌شده در شماری از آن برنامه‌ها را مجله‌های: آواز، هنر و آریانا منتشر کرده‌اند. با توجه به مطالب منتشره در مجلات یادشده، حجم بزرگ کار استاد ناظمی در زمینه نقد

ادبی در این برنامه را رویکرد تاریخی تشکیل می‌دهد. همچنان او به خلأ نقد ادبی و عوامل به‌وجودآورنده این خلأ به‌صورت گسترده توجه کرده است.

۳-۳. دوره سوم (۱۳۸۱-۱۴۰۰ شمسی)

پس از شکست سیطره دوره اول حاکمیت طالبان در افغانستان و حضور جامعه جهانی در این کشور، افغانستان برای دومین بار توانست دموکراسی را تجربه کند. صدها حزب سیاسی و اجتماعی به وجود آمدند؛ دانشگاه‌های بسیاری در کنار دانشگاه‌های دولتی در هر استان پایه‌گذاری شدند؛ نهادهای ملی و بین‌المللی در عرصه‌های مختلف به فعالیت پرداختند؛ آموزشگاه‌ها و انجمن‌ها فزونی گرفتند؛ صنعت نشر کتاب و مجله از جهت کمیت و کیفیت ارتقا یافت؛ رسانه‌های تصویری و صوتی در داخل کشور ایجاد شدند و امکان ارتباط با رسانه‌های بین‌المللی فراهم شد؛ فضای مجازی با استفاده از اینترنت پدید آمد و آحاد ملت به سمت آن هجوم بردند و از این طریق ارتباطات به شکلی بی‌سابقه گسترش یافت.

از محاسن روابط فضای مجازی یکی هم امکان شرکت در مجالس، کارگاه‌ها و کلاس‌های نقد ادبی بود که استادان، دانشجویان و اعضای انجمن‌های گوناگون در افغانستان این فرصت را یافتند تا با فرهنگیان و اهل ادبیات کشورهای دیگر ازجمله استادان و اعضای انجمن‌های ادبی فارسی‌زبانان محشور باشند. مجله‌هایی که به‌صورت نرم‌افزاری از نشانی این انجمن‌های فرامرزی به نشر می‌رسند، توانستند بستر مواجهه با نظریات مختلف ادبی را برای اعضای شماری از انجمن‌های ادبی افغانستان بگسترند. همچنان اینترنت برای دستیابی به نقدنامه‌های فارسی و انگلیسی نظریه‌مبنا همچون کانالی جهت ورود نظریه‌های نقد ادبی در افغانستان عمل کرد.

در این دوره با به میان آمدن آزادی نسبی و دخالت مالکیت خصوصی در تجارت کتاب، امکان ورود کتاب‌های مختلف در هر عرصه ایجاد شد. تعدد انتشارات در داخل کشور نیز زمینه باز نشر شماری از کتاب‌های خارجی و نشر کتاب‌های نویسندگان داخلی را ممکن ساخت. این شرایط باعث شد که منتقد افغانستانی به تعداد بیشتری از نقدنامه‌ها دسترسی داشته باشد. بعضی از نویسندگان آن نقدنامه‌ها فرصت سفر به افغانستان و تدریس در دانشگاه‌ها و انجمن‌ها را نیز پیدا کردند.

به دنبال افزایش رسانه‌های تصویری و صوتی در افغانستان، برنامه‌های دیداری و شنیداری نقد و معرفی آثار ادبی هم فزون‌تر شدند. رسانه‌های خصوصی نیز که در هر استانی در کنار رسانه‌های دولتی فعال بودند، با دعوت منتقدان ادبی در بازگویی مسائل نقد ادبی و نظریات ادبی مفید واقع می‌شدند. «کاخ بلند» در کابل یکی از برنامه‌های

تلویزیونی پربیننده این دوره بود.

انجمن‌های ادبی این دوره که برخی تازه تأسیس شدند و شماری دیگر احیا گردیدند؛ در کنار دانشگاه‌ها از مجامع مهم شناخت، توسعه شناخت نظریات ادبی و کاربری آن نظریات در نقد متون به شمار می‌رفتند. نقدنامه‌های نظریه‌مبنا توسط اعضای همین انجمن‌ها که عضو هیأت علمی دانشگاه‌ها هم بودند نوشته شده‌اند. نشریه‌هایی که این انجمن‌ها داشتند نیز بستر تجربه نقد نظریه‌مبنا قرار گرفتند. انجمن نویسندگان بلخ، انجمن قلم افغانستان، انجمن ادبی هرات، انجمن حافظ، انجمن آستانه، انجمن کلکین چه، کانون ادبی دیگر، انجمن ادبی سپیدار، انجمن ادبی حاشیه، جبهه ادبی الفتایا، انجمن زلف یار و... شماری از آن‌هاست.

این دوره از چند نظر قابل درنگ است: نخست نوشته‌شدن کتاب‌های آموزشی نقد ادبی براساس نظریه‌های معاصر نقد ادبی، دوم تمایل نسل جدید به نقد نظریه‌مبنا در مجامع ادبی و دانشگاه‌ها و سوم شکل‌گیری نقدها در چارچوب نظریه‌های متعدد ادبی. اگر قبل از این مارکسیسم ادبی سرآمد نظریه‌های نقد ادبی بود؛ در این دوره خوانش‌های روان‌شناختی، ساختارگرایانه و پساساختارگرایانه هم ظهور کرده و گسترش یافتند. اگرچه نقد نظریه‌مبنا در جامعه ادبی افغانستان کاملاً جاافتاده نیست؛ اما تلاش منتقدان این است که اگر خوانشی از متون ارائه می‌کنند، نظریه‌محور باشد.

منتقدان ادبی نظریه‌ها را به شکل‌های مستقیم و غیر مستقیم دریافت می‌کردند و به معرفی یا به کارگیری آن‌ها در تحلیل متون اقدام می‌کردند. در ادامه، ضمن معرفی مهم‌ترین منتقدان این دوره، شیوه‌های دسترسی آنان به نظریه‌ها بیان می‌شود.

۳-۱-۳. منتقد ادبی و منابع غیرفارسی نظریه‌های ادبی

کتاب نظریه ادبیات نوشته والتین خالیزوف (۱۹۳۰-۲۰۱۶) نویسنده روس، نخستین کتاب نظریه ادبی است که در این دوره توسط عبدالکریم جلال عضو هیأت علمی گروه ادبیات روسی دانشگاه کابل در سال ۱۳۹۵ به زبان فارسی برگردان شده است. اگرچه مترجم کتاب، منتقد ادبی نیست؛ اما برگردان او می‌تواند مواجهه بی‌واسطه ادبیات افغانستان با نظریات ادبی در زبان خارجی به حساب آید. کتاب در هشت فصل نگاشته شده و پس از مباحث عمومی به اسطوره‌گرایی و هرمنوتیک اشاراتی داشته و در نهایت به صورت مبسوط به رئالیسم پرداخته است (خالیزوف، ۱۳۹۵).
روایت در حکایت (۱۳۹۹) با عنوان فرعی روایت‌شناسی و نمود آن در ادبیات داستانی معاصر افغانستان مجموعه پژوهش‌های نصیر آرین عضو هیأت دانشگاه البیرونی و یکی از منتقدان ادبی افغانستانی در زمینه نقد ادبی است که

از منابع انگلیسی نظریه‌های ادبی استفاده کرده است. نویسنده در برابر معادل‌های فارسی مفاهیم روایت‌شناسی، اصطلاحات انگلیسی آن را نیز نقل کرده است. او در مقدمه کتاب، هنگامی که درباره «بحران اصطلاح‌شناسی» سخن گفته؛ نارسایی ترجمه عده‌ای از اصطلاحات ادبی در افغانستان و ایران را نیز یادآوری کرده است. این کتاب به نظریه‌های ادبی روایت‌شناسی پرداخته و پیشینه آن را از افلاطون و ارسطو پی گرفته تا ساختارگرایی و پساساختارگرایی رسانده است. نظریه‌پردازانی که نظریه‌های آنان در این کتاب شرح داده شده و نقدهایی براساس آن نظریه‌ها در بخش دوم کتاب انجام شده؛ روسی، فرانسوی و انگلیسی‌اند. نویسنده با چشم‌انداز تاریخی به روایت‌شناسی، آنان را به فرمالیست‌ها، ساختارگراها و پساساختارگراها دسته‌بندی کرده است. پروپ، بارت، ژنت، گریماس و لنت‌ولت نظریه‌پردازانی‌اند که به نظریه هرکدام در فصلی جداگانه پرداخته شده و نقدی نیز به قلم نویسنده کتاب در پایان هر فصل بر مبنای همان نظریه وجود دارد (آرین، ۱۳۹۹). او آسیب‌های کاریست نظریه‌های ادبی در خوانش متون را یادآوری کرده و مصطلحاً «نظریه‌زدگی» شناخته می‌شود که در خوانش شماری از متون در این کتاب نیز پیداست.

۳-۲. استفاده از ترجمه‌های فارسی نظریه‌های ادبی

نظریه‌های معاصر نقد ادبی بیش‌تر به‌واسطه ترجمه‌ها، تألیف‌ها و نقدهای ایرانیان وارد افغانستان شده‌اند. منتقد افغانستانی از ترجمه فارسی کتاب‌های نظریات ادبی و از تألیف‌ها و پژوهش‌های نویسنده ایرانی استفاده کرده است. با نگاهی بر فهرست منابع نقدنامه‌های نوشته‌شده در افغانستان می‌توان بر این واقعیت پی برد.

دانایی‌های ممکن ادبی نوشته یعقوب یسنا در زمینه نظریات ادبی است. این کتاب از نخستین رساله‌هایی در افغانستان است که با نگاهی متفاوت نسبت به برداشت‌های سنتی به ارائه معرفت ممکن از مسائلی مانند «متن، اثر، مؤلف، معنا، زبان، مناسبات زبانی درون‌متن، خواندن/نوشتن، نقد، فهم، دانایی، تعبیر، تلقی، قالب، انواع و ادبیات» (یسنا، ۱۳۹۲، ص. ۴) پرداخته است. نویسنده در این کتاب، پویتی‌سن ادبی است و با راه‌اندازی موتور تفکر، دنبال دانش ادبی خود رفته و با آن دانایی که در بینامتنیت با دانایی‌ها و نظریه‌های ادبی قرار دارد کلنجار رفته و با اتکا بر شهرت اصطلاحات و نظریه‌ها، نام نظریه‌پردازان و منابع را یادآوری نکرده. نام این کتاب، یادآور «مرگ مؤلف» رولان بارت است. عنوان فهرست کتاب؛ مثلاً: «جهان‌های ممکن» خواننده آشنا را به سمت نظریه‌های پل‌ریکور و لایب‌نیتس می‌برد یا «خواندن/نوشتن» یادآور نظریه «متن خواندن/نوشتن» است. اثر اگرچه به ایجاز و اختصار نوشته شده؛ اما هدایتگر منتقدان به آثار همانند خود بوده است.

کتاب دیگری که چندسال پس از دانایی‌هایی ممکن متن منتشر شده و در طرح مباحث رویه همان کتاب را پیش

گرفته مالیخولیا و تردید از عمران راتب است. مالیخولیا و تردید در دو بخش نگارش یافته و بخش نخست، مباحث نظری‌ای است که نویسنده در بخش دوم، براساس آن نظریه‌ها به خوانش شماری از آثار ادبی افغانستانی‌ها پرداخته است و این، یکی از تفاوت‌های هردو کتاب است که نویسنده دوم در جایگاه منتقد نیز قرار دارد. نویسنده پیرامون عنوان‌هایی در مورد: «میل و هراس، متن و معنا، زبان‌تصویر و جهان‌تصویر، هرمنوتیک و رابطه کلمات و اشیا» (راتب، ۱۳۹۸) در آغاز مبحث، سؤالی مطرح کرده و به فراخور دانش خود در زمینه نظریه‌های ادبی به پاسخ‌گویی پرداخته است. در این میان، نظریه یا قولی که یاری‌رسان او بوده نقل کرده است.

خوانش (۱۳۹۳) اسم نقدنامه‌ای است که تلاش آن ارائه فهم از شماری از آثار در چارچوب نظریه‌های غالباً پس‌اساختارگرایانه است. توجه آن بیشتر بر نقد عملی آثار یا خوانش متن‌ها معطوف است. متن‌های معاصر و تعدادی از آثار کلاسیک در این کتاب با رویکرد نظریه‌مبنای معاصر به خوانش گرفته شده‌اند. در مقدمه کتاب مباحثی از نقد و نظریه ادبی مطرح شده (پسنا، ۱۳۹۳)؛ اما در ابتدای نقدهای عملی در مورد نظریه‌های نقد، سخنی به میان نیامده است. نویسنده در لابه‌لای نقدها هر جا که احساس کرده نیاز به توضیح وجود دارد، به اصولی اشاره کرده و نقد را پی گرفته است. مباحث این کتاب مستندسازی نشده و این‌رویه در بیشتر آثار نویسنده به چشم می‌خورد. رویه‌ای که به گفته خود او «کلنجاررفتن با مطالعات و نشخوار آنان» است (عالمی، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۴). در این نقدنامه در کنار خوانش شعر و داستان، یکی از بخش‌ها به خوانش فیلم و عکس اختصاص دارد.

۳-۳-۳. اثرپذیری از نظریه‌ورزان و نقدنامه‌های ایرانی

شماری از نقدهایی که در افغانستان نگاشته شده‌اند؛ متأثر از آرای برخی از منتقدان ایرانی‌اند. رضا براهنی و شفیع کدکنی این اقبال را در میان شماری از نقدنویسان افغانستانی یافته‌اند. پرتو نادری، پژوهشگر و منتقد ادبی بر این باور است که کتاب‌های طلا در مس و قصه‌نویسی از رضا براهنی، موسیقی شعر از شفیع کدکنی، هنر داستان‌نویسی از ابراهیم یونسی و بعضی از آثار عبدالعلی دستغیب و محمد حقوقی در گسترش نقدنویسی در افغانستان بسیار مؤثر بوده‌اند (پرتو نادری، ۱۳۷۸)؛ اما آنچه به گفته پرتو نادری مراتب تأثیرگذاری بعضی از نویسندگان ایران بر جریان نقد ادبی افغانستان را نشان می‌دهد؛ بیش‌تر جنبه تئوری دارد و نقد عملی منتقدان ما با آن‌که از محدودیت‌هایی مایه می‌گیرد، ویژگی خودش را دارد (قویم، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۲). عبدالسمیع حامد نیز در بخشی از پاسخ‌نامه‌ای که با عنوان «سخن اندر دهان دوست شکر» به نقد محمدکاظم کاظمی پرداخته، بر این واقعیت تأکید کرده است که:

«در مطبوعات ما کم‌تر نقد ادبی وجود داشته است. نویسندگان یا با نقد به همدیگر قرض داده‌اند و یا انتقام را بر جای انتقاد نشانده‌اند؛ اما آنجا که چنین میانه‌هایی در کار نبوده و کسانی خواسته‌اند پا بر آستان نقد اصولی بگذارند، شعرها را طلا در مسیزه و موسیقی شعرا را زرد» (حامد، ۱۳۷۸، ص. ۱۶۵).

در پیچ و خم غزل امروز بلخ عنوان نقدنامه عملی‌ای است که نقد غزل‌های هفت تن از شاعران بلخی را در بر دارد. کار نقد در این نقدنامه با تعریفی که شفیع کدکنی از شعر پیشکش کرده، آغاز شده و عناصری در غزل‌های شاعران مورد بررسی قرار گرفته‌اند که از آن تعریف برگرفته شده‌اند. شفیع کدکنی شعر را «گره‌خوردگی عاطفه و تخیل که در زبان آهنگین شکل گرفته» می‌داند و منتقد در این اثر هم روی «زبان، عاطفه، تخیل و موسیقی» تمرکز کرده به شرح فشرده این چهار عنصر براساس دیدگاه شفیع کدکنی پرداخته است. از میان منتقدان ایرانی:

«شفیع کدکنی بیش از دیگران از فرمالیسم اثر پذیرفته و کوشیده است تا جلوه‌های آشنایی‌زدایی و غریبه‌کردن کلام را از سخن روزمره مردم در آثار گذشتگان و معاصران نشان دهد. به نظر او ادبیات نوعی کاربرد ویژه زبان است که با انحراف از زبان علمی و درهم‌شکستن هنجارهای زبان متمایز می‌گردد» (محمدیان، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۳).

معادل‌سازی بعضی از اصطلاحات فرمالیسم از جمله «آشنایی‌زدایی» در برابر Defamiliarization که باب هم شدم‌کار ایشان است (همتی و ولی‌پور، ۱۳۹۳، ص. ۷۶).

در نقدنامه در پیچ و خم غزل امروز بلخ یادکرد شماری از اصطلاحات فرمالیستی مانند «تمهید» و «آشنایی‌زدایی» بسامد بالایی دارد؛ اما در اجرای نقد، غزل‌های هفت شاعر در ساختاری خودخواسته بررسی شده‌اند که عبارتند از: زبان (روانی و سلاست زبان، کهنگی و نوی واژه‌ها، هم‌نشینی و جانشینی آن‌ها و...)، آرایه‌های لفظی و معنوی (بدیع)، تشبیه و استعاره و کنایه (بیان)، شمار واج‌های هم‌آوا در بیت (موسیقی) و مسائلی از این دست. در برخی بیت‌ها به کشف‌های تازه شاعر در عرصه خیال هم پرداخته شده است. منتقد در قسمتی از کتابش که درباره تنک‌مایه بودن نقد ادبی در افغانستان سخن رانده؛ کتاب طلا در مس را با اوصاف «مهم‌ترین و راهگشاسترین نقد» نام برده که نشان‌دهنده اثرپذیری او و همگنان از آرای رضا براهنی در نقد ادبی افغانستان است: «در دهه چهل که مهم‌ترین و راهگشاسترین نقدها مانند طلا در مس در ایران نوشته شد؛ در کشور ما روی این نیازمندی توجهی صورت نگرفت» (مجیر، ۱۳۸۹، ص. ۷۰).

منتقدان متأثر از آرای شفیع کدکنی و رضا براهنی در افغانستان، چون به سرچشمه دیدگاه آنان راه نبرده‌اند و از

جانبی، آن دو نیز در نقدهایشان به صراحت از فرمالیست بودنشان سخن نرانده‌اند؛ آنچه دستگیر منتقدان اثر پذیر شده، همان بحث سنتی لفظ و معنا بوده است. هرگاه که در افغانستان سخن از فرمالیسم می‌رود، همان نگاه سنتی مطرح می‌شود؛ در حالی که در فرمالیسم نه صرفاً ارتباط لفظی بلکه انسجام درون متن مهم است که از هم‌پیوندی اجزای متن به وجود می‌آید.

افزون بر آن، مباحث و شیوه نگارش شماری از نقدنامه‌های ایرانی سر مشق نقدنامه‌هایی در افغانستان قرار گرفته‌اند. بیشتر درس‌نامه‌های دانشگاهی نقد ادبی در افغانستان، فهرست مندرجاتشان را از کتاب عبدالحسین زرین کوب تقلید کرده‌اند. «مسأله انتساب»، «سرقت ادبی»، «آرای اندیشمندان اسلامی در باب نقد» و «اندیشه‌های متفکرانی چون افلاطون، سیسرو، لونگینوس و... پیرامون» آثار ادبی، مباحث غالب نقد ادبی در دانشگاه‌های افغانستان را تشکیل می‌دهند که درس‌نامه‌های نقد به واسطه نقد ادبی عبدالحسین زرین کوب به آن‌ها روی آورده‌اند. کتاب نقد ادبی اثر عبدالقیوم قویم از جمله کتاب‌هایی است که در دانشگاه‌های کابل و شماری دیگر از استان‌های افغانستان تدریس می‌شود. عبدالقیوم قویم در مقدمه کتاب یادآوری کرده است که: «در ترتیب و تنظیم مندرجات این رساله، از آثار دانشمندان معروف در زمینه نقد ادبی؛ به خصوص: عبدالحسین زرین کوب، رضا براهنی، شفیع کدکنی، پوهاند الهام و چند تن دیگر، استفاده بیشتر صورت گرفته است» (قویم، ۱۳۸۷). از کتاب‌های دیگر نقد ادبی در افغانستان، آثار حشمت‌الله سحاب؛ استاد ادبیات فارسی دانشگاه کابل است. او دو جلد کتاب نگاشته با نام‌های مبادی نقد ادبی و گستره نقد ادبی. بخش ششم مبادی نقد ادبی، عبدالقیوم قویم را در صدر فهرست «نقادان عصر حاضر افغانستان» و عبدالحسین زرین کوب را در جایگاه نخست «نقادان عصر حاضر ایران» معرفی کرده است. اولویت دادن به این دو نویسنده در فهرستی شش شماره‌ای بیانگر حشرونشر مؤلف با آثار آنان است (سحاب، ۱۳۹۸). کتاب نقد ادبی سیروس شمپسا نیز در شماری از دانشگاه‌های کشور به عنوان منبع درسی نقد ادبی استفاده می‌شود. ساختار شماری از نقدها و نوشته‌های پیرامون نقد ادبی از مباحث مطروحه در آن کتاب و دسته‌بندی‌های آن اثر پذیرفته‌اند؛ به طور نمونه، محمود جعفری شاعر و نقدنویس افغانستانی در مقاله «جایگاه نقد ادبی در ادبیات معاصر افغانستان» آنجایی که آسیب‌های نقد ادبی در افغانستان را برمی‌شمارد، بحث را زیر عنوان‌های: «شناخت ناقص از نقد، عدم بی‌طرفی، سلیقه‌گرایی، نبود خلاقیت، سطحی‌گرایی، نداشتن نظام واحد و عدم ارائه راهکار مناسب» گسترش می‌دهد (جعفری، ۱۳۹۱، ص. ۲). این عنوان‌ها بدون زیادت و کاستی، همان ویژگی‌های آسیب‌شناختی‌اند که سیروس شمپسا در کتابش آن‌ها را بر نقد ادبی ایران وارد می‌داند (شمپسا، ۱۳۸۳، ص. ۲۳).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مطالعه سیر تحول نقد ادبی در یک صد سال گذشته نشان می‌دهد که: نقد ادبی در افغانستان وضعیت مطلوبی ندارد. از لحاظ پشتوانه نظری فقیر است و در بسیاری موارد، نقدهای عملی نیز ناسازگاری تحلیل متن با اصول نظری نقد ادبی معاصر را نشان می‌دهند. دستیابی به آن مقدار آشنایی که از نظریه‌های ادبی حاصل شده، از کانال‌های شفاهی و مکتوب فراهم گردیده است. انجمن‌های ادبی و دانشگاه‌های کشور با مجلاتی که منتشر می‌کردند، بستری را برای ترجمه و نگارش شماری کتاب و مقاله در رابطه به نظریه و نقد ادبی فراهم کردند. همچنان عزیمت دانشجویان به خارج از کشور و نیز تدریس استادان خارجی نقد و نظریه ادبی در افغانستان و عضویت منتقدان داخلی در انجمن‌های ادبی فرا مرزی از طریق فضای مجازی زمینه‌ساز گسترش شفاهی نظریه‌های نقد ادبی در افغانستان شدند. باین همه در شناخت نظریه‌ها، نگارش در مورد آن‌ها و کاربستشان در خوانش متون کاستی‌های جدی وجود دارد. غالب نوشته‌هایی که نقد ادبی خوانده می‌شوند، با رویکردی سنتی نگاشته شده‌اند و اصول فرسوده‌ای را در بررسی متن‌ها دنبال می‌کنند که قابلیت توسعه و پیشرفت در آنان وجود ندارد. آنچه در این کشور نقد ادبی شناخته می‌شود، تلاشی است برای حفظ اصول کلاسیک ادبی و پاسداری از بایگانی ادبیات.

توجه به نظریه‌های نقد ادبی در افغانستان به دهه چهارم سده گذشته برمی‌گردد. قبل از آن نوشته‌هایی که دسته‌وگریخته درباره نقد ادبی منتشر شده‌اند، نسبتی با مباحث نظری در نقد ادبی معاصر ندارند. علاقه‌مندان عرصه نقد ادبی با آشنایی به زبان روسی و امکان دسترسی به منابع ادبی آن زبان، بخش‌هایی از مقاله‌هایی را که ویژه نظریه‌های ادبی مارکسیسم بودند، برگردان کرده‌اند. این برگردان‌ها زمینه را برای نگارش مقاله‌ها و کتاب‌های دیگر فراهم آوردند. به این صورت، نظریه «بازتاب واقعیت اجتماعی» در دانشگاه‌ها، انجمن‌ها و مجله‌های ادبی راه باز کرد و در کنار نقدی که کارش را موقوف به بررسی لفظ و معنا در متن ادبی کرده بود، ادامه یافت. با حضور نظامی و سیاسی شوروی سابق در افغانستان، گروه‌های سیاسی‌ای به وجود آمدند که به ترویج بیشتر این نظریه دامن زدند و بدین وسیله بازتاب واقعیت اجتماعی جای خود را به تبلیغات ایدئولوژیک در کسوت ادبیات داد.

ورود کتاب‌های ترجمه و تألیف به زبان فارسی ویژه نظریه‌های ادبی از ایران به افغانستان نیز شناخت نظریه‌های ادبی را توسعه داد. ترجمه‌های فارسی باعث شدند که مقاله‌ها و کتاب‌هایی در مورد نظریات متعدد ادبی در افغانستان نوشته شوند. پژوهش‌ها و نقدها در این زمینه دچار چالش‌های جدی‌اند؛ اما قرارگرفتن نقد ادبی افغانستان در این مسیر گامی ارزشمند به حساب می‌آید. کتاب‌ها و مقاله‌هایی دربرگیرنده رویکردهای ساختارگرایی، پساساختارگرایی و

نظریه‌های روان‌شناختی نقد ادبی نوشته شده‌اند و نقدهایی نیز در چارچوبشان اجرا شده است. در کنار ترجمه نظریه‌های نقد ادبی، تألیف‌های نویسندگان ایرانی در زمینه نظریه‌های نقد ادبی بر نقد ادبی افغانستان اثرگذار بوده‌اند. این اثرگذاری به چند صورت نمود یافته است. منتقدانی مانند شفیع کدکنی و رضا براهنی در نقدها و کتاب‌های نقد ادبی از نظریه فرمالیسم اثرپذیرند؛ پژوهشگر و منتقد ادبی افغانستانی هم با اثرپذیری از این آثار، به تألیف و نقد پرداخته است؛ اما چون اسمی از نماینده‌های آن نظریه و تاریخچه آن در کتاب نویسنده و منتقد ایرانی دیده نشده، نویسنده و منتقد افغانستانی به سرچشمه اصلی پی نبرده است.

طیف دیگر، نقدنامه‌هایی از نویسندگان افغانستانی‌اند که روش نقدنامه‌های مؤلفان ایرانی را نقشه راه خود در تألیف قرار داده و محتویات درج‌شده در آن آثار را با استفاده از خود همان آثار و شماری از آثار دیگر، در مؤلفات خود نقل کرده‌اند. عبدالحسین زرین‌کوب و سیروس شمیسا از این نظر بر منتقد افغانستانی اثرگذار بوده‌اند.

در مجموع نقد ادبی در دوره اول (۱۳۱۰-۱۳۴۰ شمسی) به صورت پراکنده در افغانستان مطرح می‌شود و در دوره دوم (۱۳۴۱-۱۳۸۰ شمسی) نقد «واقع‌گرایی اجتماعی» رواج دارد؛ اما در دوره سوم (۱۳۸۱-۱۴۰۰ شمسی) نقد ادبی رواج بیشتری یافته و نظریه‌های متنوعی از آن مورد توجه قرار گرفته است. با این همه، گفتمان نقد در این کشور جاری نشده است و هنوز رویکردهای سنتی یا نوپدمایی همچون نقدهای «اخلاقی»، «بلاغی»، «زندگی‌نامه‌ای» و «تصحیح انتقادی» غلبه دارند. مهم‌ترین علل این وضعیت، کم‌توجهی به خرد انتقادی، ضعف فرهنگ نقدپذیری در جامعه، رواج نداشتن روحیه پرسشگری، مواجهه ذوقی در نقد آثار ادبی، کم‌توجهی به نقد ادبی در آموزش دانشگاهی و بدفهمی نظریه‌هاست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

۱. آراین، ن. (۱۳۹۹). روایت در حکایت. انتشارات مقصودی.
۲. احمدزی، ا.، بزرگ بیگدلی، س.، غلامحسینزاده، غ.، و طاهری، ق. (۱۳۹۰). جریان شعر رئالیسم سوسیالیستی افغانستان. پژوهش‌های ادبی، ۳۴، ۹-۳۶.
۳. الهام، ر. (۱۳۴۴). مقدمه‌ای بر مطالعات ادبی. ادب، شماره ۵ و ۶، ۶۴-۸۰.
۴. الهام، ر. (۱۳۵۸). تئوری‌های ادبی و نقد ادبی. دانشکده ادبیات و علوم بشری دانشگاه کابل.
۵. بلزی، ک. (۱۳۷۹). عمل نقد. ترجمه عباس مخبر. قصه.
۶. پرتو نادری، ن. (۱۳۷۸). مصاحبه با حسین جعفریان. بازیابی شده از http://www.partawnaderi.com/Naqhd_wa_PazjoheshaiAdabi
۱. پرتو نادری، ن. (۱۴۰۰). پیشگامان شعر نو در افغانستان. زیراب.
۲. جعفری، م. (۱۳۹۱). جایگاه نقد ادبی در ادبیات معاصر افغانستان. هفته‌نامه سیمغ، ۳ (۷۱)، ۱۴۳-۱۴۴.
۳. حامد، ع. س. (۱۳۷۸). سخن اندر دهان دوست شکر. فصل‌نامه ادبی، هنری و فرهنگی دُر در، ۳ (۱۱)، ۱۵-۱۹.
۴. حبیب، ا. (۱۳۵۸). با تمام قوا در جبهه ادبیات خلقی. ژوندون، ۳، ۳۰-۳۶.
۵. حجتی، ح. (۱۳۸۱). انجمن ادبی در افغانستان. در حسن انوشه (ویراستار)، دانش‌نامه ادب فارسی (جلد ۳، صص. ۱۲۶-۱۳۳). سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. خالیزوف، و. (۱۳۹۵). نظریه ادبی. ترجمه عبدالکریم جلال. دانشگاه کابل.
۷. راتب، ع. (۱۳۹۸). مالیخولیا و تردید: مقالاتی در معنابندی و تفسیر متن. نسل نو.
۸. راعی، ق. (۱۳۴۵). ادبیات و زندگی اجتماعی. ادب، شماره ۵ و ۶، ۱۰-۳۶.
۹. راعی، ق. (۱۳۴۶ الف). تئوری نقد ادبی. ادب، ۵، ۲۲-۳۸.
۱۰. راعی، ق. (۱۳۴۶ ب). نظریه ادبی. ادب، شماره ۱ و ۲، ۹۰-۱۰۸.
۱۱. رضی، ا. (۱۴۰۱). روش‌ها و مهارت‌های تحقیق در ادبیات و مرجع‌شناسی. فاطمی.
۱۲. سحاب، ح. (۱۳۹۸). مبادی نقد ادبی. نویسا.
۱۳. سراب، ا. (۱۳۹۷). بهره‌کشی شاعرانه. امیری.
۱۴. شایق افندی، ه. (۱۳۱۰). منتقد کیست و انتقاد کدام؟ آئینه عرفان، شماره ۱ و ۵، ۱۵-۲۲.
۱۵. شعور، ا. (۱۳۸۶). چیستان‌های شفاهی دری. دانش.

۱۶. شفیعی، ب. (۱۳۴۲). ستاک. مطبعة دولتی.
۱۷. شمیسا، س. (۱۳۸۳). نقد ادبی. فردوسی.
۱۸. صدر، ع. (۱۳۹۹). جمهوری و دشمنان آن. ترجمه ایثار ورسولی. انستیتوت مطالعات استراتژیک افغانستان.
۱۹. عالمی، ع. (۱۴۰۰). یعقوب یسنا از دیدگاه منتقدان. مقصودی.
۲۰. عرفانی، م. (۱۳۹۷). سیر تحول مطبوعات و رسانه جمعی در افغانستان. فصل نامه ادبیات معاصر، شماره ۱۱ و ۱۲، ۲۰-۲۷.
۲۱. غبار، م، غ، م. (۱۳۸۰). افغانستان در مسیر تاریخ (جلد ۲). جمهوری.
۲۲. فانی، آ. (۱۴۰۳). خواندن فراسوی مرزها: افغان‌ها، ایرانی‌ها و ملی‌گرایی ادبی. ترجمه علی قاسمی منفرد. شیرازه کتاب ما.
۲۳. فارانی، م. (۱۳۴۲). آخرین ستاره. مطبعة دولتی.
۲۴. فاریابی، پ. (۱۳۶۶). مسأله سبک و مکتب در ادبیات. ژوندون، ۶ (۱)، ۳۷-۵.
۲۵. فرهنگ، م. م. ص. (۱۳۸۰). افغانستان در پنج قرن اخیر (جلد ۱). عرفان.
۲۶. قانون اساسی پادشاهی افغانستان. (۱۳۴۳).
۲۷. قویم، ع. (۱۳۸۷). نقد ادبی. انتشارات سعید.
۲۸. گلزاد، م. آ. (۱۳۸۲). انجمن‌های ادبی در عصر روشنگری. مجله خراسان، ۳ (۱)، ۴۹-۶۳.
۲۹. مجیر، ع. (۱۳۸۹). در پیچ و خم غزل امروز بلخ. انجمن آزاد نویسندگان بلخ.
۳۰. محمدیان، ع. (۱۳۸۸). شفیعی کدکنی و شکل‌گرایی. بوستان ادب، ۱ (۲)، ۱۰۴-۱۳۱.
۳۱. مؤسسه طبع کتب. (۱۳۴۷). افغانستان در پنجاه سال اخیر. وزارت فرهنگ.
۳۲. ناظمی، ل. (۱۳۸۴). نگرشی بر ادبیات معاصر افغانستان. ایران‌نامه، شماره ۸۵ و ۸۶، ۵۰-۷۰.
۳۳. ناظمی، ل. (۱۴۰۰). نخستین انجمن ادبی در افغانستان، ۷۵ سال پیش از امروز یا ۷۶ سال؟ *Deutsche Welle* <https://www.dw.com/Persian>.
۳۴. نایل، م. ح. (۱۳۵۶). فهرست کتب چاپی دری افغانستان. انجمن تاریخ افغانستان.
۳۵. واصف باختری، م. ش. (۱۳۹۵). حاشیه‌های گریزان از متن. عازم.
۳۶. هروی، م. (۱۳۴۳). امواج هریوا. مطبعة دولتی.
۳۷. همتی، ر، و ولی‌پور، ع. (۱۳۹۳). کارگه حشر معانی: معرفی کتاب رستاخیز کلمات. آینه پژوهش، شماره ۲۵ (۵ و ۶)، ۷۶-۸۳.

۳۸. یسنا، ی. (۱۳۹۲). دانایی‌های ممکن متن. مقصودی.

۳۹. یسنا، ی. (۱۳۹۳). خوانش متن: نوشتارهای ممکن برای گفت‌وگو نقد ادبی. مقصودی.

